

XI

Дашкович на старість став зовсім не такий, як був колись передніше. Вже Сегединці не з'являлись йому в усій красі природи й національності. Він зовсім заплутався то в науці, то в слов'янському питанні. Він усе сидів і читав, навіть писав писання в великоруські журнали за ці справи. Але на пишні Сегединці не впала й крапля з тієї праці вченої людини. Він навіщось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, котре він був повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки що зораній й не политій... Дашкович вже став скося поглядати на молодих людей.

Радюк знав про таку зміну з Дашковичем і дуже жалкував, що так марно загинув талант і просвіта вченого чоловіка, згинув надаремно для України й народу. Він ходив до Дашковича задля Ольги й дуже боявся потрапити на ті вечори, де вже з'являлись зовсім інші гості, більше старі, ніж молоді, як було давніше...

Радюк не був у Дашковичів довгенько. Він кілька раз вже збирався, зовсім налагоджувався, та в його не ставало сміливості. Йому хотілось, щоб Ольга добре за все передумала, перегадала; хотілось дати їй доволі часу. Він забув навіть про книжки. Ольга тепер здавалась йому таким божеством, таким щастям, для котрого він був ладен оддати своє живоття. Ніколи вона ще не здавалась йому такою гарною, як у той вечір в царському садку. Якби вона була бідна, якби вона була простою селянкою, якби вона була без просвіти, — він взяв би її не думаючи, не гадаючи.

Нарешті Радюк насмілився піти до Дашковичів. Він був такий блідий; його очі так позападали, що Дашковичка спитала, чи не був він слабкий? В залу вийшла Ольга. Радюк почув її ходу ще в другій кімнаті і так стривожився, що в його голові почало все ходити ходором.

«Яку звістку принесе мені вона?» — була перша думка в його, як тільки він почув Ольжину тиху ходу за дверима.

Ольга з'явилась в дверях, і якби в той час не було в залі Степаниди Сидорівни, він, може б, зараз спитав би її, яка в неї думка.

Ольга вийшла й привіталась. В її очах було знать задуму й журбу, щоки трохи зблідли. Радюкові здалось, що вона журилась, і йому стало дуже-дуже її жаль!

Всі почали розмовлять, але розмова якось не йшла. Мати постерегала, що між молодими щось таке було, що Радюк, мабуть, хоче свататись, і вона слідкувала за кожним його словом, не спускала з його очей.

І Радюк, і Ольга, може б, і дуже розговорились, якби вони були самі, але при Степаніді Сидорівні вони більш мовчали й думали.

— Ви на цей раз вибачте мені, Павле Антоновичу! Я ваших книжок і досі не читала. Все не випадало якось. Моя сестра Катерина охитніша за мене до читання книжок і забрала їх у мене.

— Ще буде для вас доволі часу на віку! Ще встигнете начитатись і наспіватись, — промовив Радюк та й замовк.

— Я й не граю і не співаю вже давненько, — знов ледве промовила Ольга та й замовкла.

— То, мабуть, тепер час такий. І я за що не візьмусь, то все в мене так і випадає

з рук, — сказав Радюк.

Степанида Сидорівна насторожила вуха, почувши таку уривчасту й чудну розмову, їй здалось, що Радюк от-от буде свататися! Вона стала до його дуже ласкава.

— Чи ви нездужали, що так зблідли? — спитала в його Степанида. — Ви б не дуже так засиджувались над тими книжками. Чи вже ж не доволі з вас і свого діла?

— Так чогось нездорово та й годі! — насилу обізвався Радюк та й замовк.

Всі троє знов замовкли. Всі знали, що так робить не годиться, та все-таки всі довгенько мовчали.

«Та сватався б вже та й годі! І чого він мовчить! Чи не сміє, чи що?» — думала про себе Степанида, і її вже брала злість, що Радюк і Ольга криються од неї, од матері!

А Радюкові так хотілось спитать в Ольги, як вона постановила, як вона надумалась і на чому стала? Але поруч з ним сиділа Степанида Сидорівна.

Ольга сиділа, спустивши очі додолу. Вона все думала, що Радюк для неї не партія, що він не підходить під її ідеал, котрий давненько склався в її голові. Але вона любила Радюка й хотіла протягти час, і як можна далі. Їй хотілось, щоб сам час розв'язав те трудне питання, бо сам час не раз розв'язує несподівано для людей часом й трудніші питання.

Якби не вийшов старий Дашкович, якби не подали зараз чаю, то, може б, вони просиділи мовчки ще довго. Старий батько побільшив компанію. Ольга й Радюк почували, що їм стало легше на душі. Батько й мати були дуже ласкаві до Радюка. Мати панькалась коло його, тупцяла, просила зостатися ще довше. Радюк бачив, що старі держать за ним руку, та йому дуже хотілось, щоб і молода держала руку за ним.

Радюк розпрощався з усіма дуже ласкаво. Було знать по всьому, що старі вже або знали, або догадувались, що Радюк сватався. І Ольга випровадила його веселіше й ласкавіше, ніж зостріла. Вона просила його ходити в клуб, де їм можна було бачитися й розмовлять. Радюк пішов додому вже спокійніший, з більшою надією на своє щастя.

Тим часом трапилась несподівана річ. Радюкові принесли з пошти лист, а на листі зверху було написано батьковою рукою: «Дуже потрібне». В його затрусилась руки; він розламав печатку й роздер конверт. Лист був од батька, і дуже коротенький. Батько, знать, не мав часу розводитися і, як було колись в передніший час, наказати анекдотів. Він писав, щоб син як можна мерщій приїжджав в Журбані, бо мати заслабла несподівано.

Радюк ледве встиг побігти до Дашковичів, щоб попрощатися. Він розказав причину несподіваного од'їзду й побачив, що Ольга була стурбована й неначе зажурилась. Вона говорила мало, але була ввічлива, ласкава й широко жалкувала, що стара мати занедужала. Радюк попросив у неї фотографічну карточку; вона вийняла з свого альбома останню карточку й оддала йому. Дашковичі дуже ласкаво попрощались з ним і просили не забувать їх, як він щасливо повернеться до Києва.

Не довідавшись ні про що од Ольги, смутний та журливий, Радюк покатав до Журбанів. Осінь була суха й погожа. Він не дуже довго забаривсь в дорозі й приїхав до батька дуже пізно, трохи не опівночі. Переступивши батьківський поріг, він одразу засмутивсь: кругом дому і в домі було так тихо й мертво, що він подумав, чи не приїхав

вже після похорону!

Вступивши в прихожу, він почув важкий дух лікарства й хатнього повітря. Назустріч йому вийшов батько в теплому халаті і в туфлях. Він ступав тихо, наче крадькома, обняв сина й гаряче, але тихісінько, не одриваючи губів, тричі поцілував його. Син повеселішав: мати була жива. На лиці в батька не було видно тривоги людини, котра тільки що оступилась од слабого без усякої надії на одужання. Він був по-давньому бадьористий і не засмучений.

— Як мати? — тихо спитав син. — Чи є надія на одужання?

— Слава богу, їй стало лучче. Буде жива. Вона тепер спить, — сказав старий Радюк на саме вухо синові.

Син скинув чоботи в прихожій, йому подали черевики, і він поза батьком пішов до матеріної кімнати. В кімнаті в куточку на столі горіла лампа, прикрита абажуром. На ліжку лежала слаба й спала, важко дишучи, її бліде й схудле лице здавалось ще блідішим од чорної коси, котра обвивала високий лоб. Чорні брови дуже виразно чорніли на її блідому, наче восковому, чолі в сутінку. Радючка була така бліда, так схудла, що син не міг вдержать сліз і заплакав.

Коло самого ліжка на стільці сиділа панія Висока. Вона, не встаючи, подала Радюкові руку й дуже здавила його за пальці. На панії Високій була ясно-зелена сукня, а шия була обмотана хусточкою ясного червоного кольору. Її жваве, веселе лице, моргаючі брови робили великий контраст з жовтим лицем недужої Радючки. Вона день і ніч доглядала слабої й не одходила од її постелі, подавала лікарство, поправляла постіль. Невважаючи на те, що була втомлена, в таку пізню добу, вона весело кинула очима на молодого Радюка; її брови неначе привітно заговорили. Говорить голосно вона не насмілилась, щоб не розбудить слабої, але її брала нетерплячка, і вона почала розмовлять на мигах, розказувала руками, бровами, показувала пальцями і так розказала без слів, як було важко для слабої, як стало їй легше, що батько й син не втерпіли й почали осміхатися. Старий Радюк не видержав і почав одказувать їй на мигах, киваючи ротом і руками. Покивавши й поморгавши, вони всі троє навшпиньки вийшли з кімнати, посадивши коло постелі стару бабу. Всі повеселішали, бо сподівались, що недужа одужає незабаром. Всі пішли на другий, далекий кінець дому й сіли за стіл вечерять.

— Спасибі тобі, сину, що ти приїхав! Мати так бажала тебе побачить, і тебе, і ту панну, що так тебе надить до себе, як ти писав до нас.

— Та панна ще не моя...

— А як вона сміє не быть вашою! — сказала панія Висока. — Я не знаю, чи є в світі така панна, щоб дала вам гарбуза!

— Бувають усякові панни, бо одним треба кохання, а другі часом і без того обходяться, — сказав тихо Радюк.

— Щоб без любові та йти заміж! Оцього вже я в голову собі не вбгаю! Як я йшла за свого капітана, то не дивилась на воли та на корови, а на його чорні брови.

— То на селах так буває, а в городах трохи інакше часом буває, — промовив молодий Радюк, — бо в городах нема волів, хоч корів є доволі.

Батько почав розказувати синові, як заслабла мати, як всі в домі поперелякувались, а панія Висока все попереджала його й перебивала розмову.

— Та цитьте-бо, паніє Висока! Нехай вже я розкажу!

— Бо ви не так розказуєте! Ще як я була в вас на усікновення чесної глави, то я вгадувала, що буде недобре.

— Ба ви на усікновення нічого не вгадували. Ви тоді плели щось таке, що й купи не держалось.

— Не говоріть-бо бог зна чого! Хіба ж не я казала вам, щоб ви добре гляділи Надежду Степанівну? Чи пам'ятаєте, як ви стояли отам за порогом, а я отутечки сиділа?

— Ага! Тоді, як на нашому тину сорока сиділа! Пам'ятаю, тільки я вас тоді не слухав.

— То й не добре робите, коли мене не слухаєте! — казала панія Висока, пригладжуючи долонею свою голову й поправляючи хусточку на шиї.

Син придивився до батька й побачив, що він зовсім посивів. Його голова була біла, як крейда, а лице було свіже, як ягода. Важкі ночі коло постелі слабої залишили тільки знак на чолі, бо чоло трохи пожовкло.

— Моя жінка багато молодша од мене. Я думав, що вона мене поховає, а трохи не вийшло навпаки.

— Та потривайте лишень! може, вона ще й вас поховає. — А бог зна, що буде далі, — казала панія Висока.

Швидко в домі стало тихо й мертво. Всі послули, всі одпочивали, тільки Висока й одна баба сиділи коло слабої до самого світу. Панія Висока й не лягала, і не роздягалась.

— Знаєш що, сину! не надівай ти українського убрання при матері й не розмовляй при ній по-українській. Вона слаба, й дуже слаба. Не дратуй ти її! Потім, згодом, як вона одужає, роби, як собі схочеш, — казав батько вранці, стрівшись з сином. — Тепер ходиться за саме її животіння на світі.

— Коли ви так хочете, то й не буду одягатися в свиту.

— Вона все бідкалась та згадувала тебе, все боялась, що вмре, не побачивши тебе перед смертю, не побачивши твоєї молодої жінки. Вона все страхалась, щоб ти не злякав часом своєї Ольги мужичою свитою та вишиваною сорочкою; все просила мене написати тобі за це та все докоряла мені, чом я зачасу не зніс з двора опрічної хати для челяді.

— Бідна хата й не знає, яку велику честь роблять їй, — сказав син тоном напівжартовливим, напівсмутиним.

— Так, бач, сину, вже поведено наших жінок в школах. Що ж маємо робити!

Тим часом панія Висока вмила своє лице свіжою водою й вийшла до чаю, прибрана не в чіпок, а ніби в якусь здорову гірлянду. На тій гірлянді, чи на чіпкові, було намощено всяких квіток: і рожевих, і червоних. Ті квітки дуже не приставали до лица, до заспаних, заснічених очей. Висока наливала чай і так багато говорила, що часом лила чай поза стаканами, сліпаючи заспаними очима.

— Бачте, Павле Антоновичу! Смієтесь ви з мене, що я понеділкую, глузуєте з середи та з п'ятниці... Бачте! От і недобре виходить. От Бог і карає коли не вас, то тих, що близькі до вас! — докоряла панія Макуха.

— Може, воно й так. А що ж то ви скажете, як я оце поїду до Києва та потягну гарбуза?

Тільки що вони випили чай, як слаба прокинулась і покликала до себе сина. Вона заплакала, як побачила його, все розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очі, яка вона на вдачу. Син вийняв Ольжину карточку й показав матері. Панія Висока, як побачила карточку, то прожогом кинулась до неї й трохи не звалила з ніг старого Радюка.

— Чого це ви пхаєтесь? Оце які цікаві! Трохи не звалили мене з ніг, — сміявсь старий батько.

Мати роздивилась на карточку й перехрестила її. Ольжине лице здалось їй трохи гордим, хоч і дуже гарним.

— Дай боже, щоб я побачила своїх унуків! Але бог зна, чи доведеться побачить...

— Оце! Дасть бог, одужаєте й поздоровшаєте і довго-довго ще будете жити, — сказав син.

— Коли б пак була твоя правда, — одказала вона, поклавши свою жовту суху руку на синову голову. — Мені трохи вже й легше стало. А то вже думала, що не побачу тебе.

Покликавши молодого Радюка в кімнату, панія Висока сказала йому:

— А бачте, Павле Антоновичу! Чи пам'ятаєте, як ми їхали од Масюків, де ви покохали Галю вперше, як нас налякала вночі та недужа молодиця? Чи не казала ж я вам тоді, що буде вам якась притичина на вашій дорозі? Чи не правда ж моя? Чи вийшло що з того кохання? Бідна моя Галя! Як мені шкода її! — промовила Висока.

— Чи я ж тому винен, Лекеріє Петрівно? Ви доволі пожили на світі...

— От-таки й пожила доволі! Бог зна що вигадуете! — промовила Висока.

— Але скажіть мені, хто може ручиться за своє серце, коли воно любить і ненавидить, кого схоче і коли схоче. Ви думаете, що мені не шкода Галі?

Лекерія Петрівна тільки головою похитала й пішла до другої кімнати.

Того ж таки дня панія Висока од Радюків поїхала просто в Масюків хутір. Надворі вечоріло. На небі висіли важкі осінні хмари. Було сумно надворі, було сумно і в Масюковій хаті. Старі десь вештались коло хазяйства. Висока застала в кімнаті Галю саму. Вона сиділа коло вікна й читала «Кобзаря».

— Галю, серце моє, голубко моя! — сказала Лекерія Петрівна, обнімаючи й цілуючи її.

Галя дуже стривожилась і не насмілилась питать в Високої.

— Галю, моя дорога, моя безщасна! Не лякайтесь, бо, знать, така вже ваша доля! — знов промовила Висока і сіла коло Галі й обняла її обома руками за плечі. — Надежда Степанівна Радючка буде жива, але...

Галине серце вже підказало, яке нещастя жде її. Вона чула, що Радюк недавно приїжджав в Журбані, скінчивши курс, і... певно, не мав часу заїхати до неї... Вона

випустила дорогу книжку з рук.

— Я оце просто до вас з Журбанів. З Києва приїхав Павло Антонович і привіз фотографічну карточку своєї нареченої. Вона зветься Ольга Дашковичівна. Вона дочка якогось вчителя чи професора. Я сама бачила ту карточку. Та Ольга дуже гарна з лиця, з тонким носиком, з повними губками, з цілою купою кучерів на голові. Нема що й казати: городянка як слід! А погляд у неї якийсь гострий та гордий!

Лекерія Петрівна розказувала, а Галя наче зомлівала в її руках, як зірвана квітка, схилила голову й зблідла.

— Правда, Павло Антонович ще не заручився з нею, але, певно, її любить, бо навіщо б він привозив матері ту карточку?

Галя зомліла в руках Високої й заплющила очі.

— Боже мій милостивий! Що ж мені діяти! — крикнула Висока й зараз вхопила стакан з водою та й приснула водою на Галине лице. Галя опам'яталась.

— Нехай його Бог судить! — тихо промовила вона. — А він же божився, а він же присягавсь, що мене любить! І сльози так і залили її очі, її щоки. Всю хусточку вона змочила своїми слізьми. Панія Висока й сама заплакала, дивлячись на Галині сльози.

— Не плачте, Галю, серце моє, моя дорога! Я говорила з ним. Він хлопець дуже молодий. А молоде серце любить, кого схоче і коли само схоче. Поїхав далеко, не бачив вас і забув за вас. А там трапились інші карі очі, та й прощай, дівчино чорнобрива, бо я не твій, а ти не моя, як співають в пісні.

— Ох, Лекеріє Петрівно! Чи я ж його не любила, чи я ж не була йому вірна. Я день і ніч пам'ятала за його, згадувала його рано й вечір, згадувала, як по садку гуляла, як квітки поливала, згадувала, як оту подаровану книжку читала.

— Ой бідна моя дівчино! Така вже, мабуть, наша жіноцька доля, щоб наше бідне серце боліло од горя. Ви думаете, зо мною не було таке саме на віку? Ет!

Лекерія Петрівна хитнула головою й махнула рукою, втираючи сльози.

— Ой боже мій, яка ж я безщасна! — говорила Галя, неначе та горлиця сумно туркотала в зеленому гаю. — Було вийду ввечері в садочок, гляну на ясні зорі і зараз згадаю його ясні очі; чи гляну на повний місяць, то й згадаю його чудовий вид; гляну на зелений лист і чогось згадаю його кучері. Я бачила його і в синьому небі, й на зеленій землі, і в моїх квітках; чула його дух в повітрі, де тільки ходила з ним по садочку, де розмовляла з ним. А тепер він вже не мій! А як згадаю його голос, його милу розмову, його блискучі очі, то й тепер серце моє любить його і, мабуть, любитиме й повік. Бо де я стріну такого другого в наших хуторах! Ой боже мій, боже мій! За що ти покарав моє бідне серце?

І Галя знов заламала руки й заплакала.

— Галю моя дорога! Що ж маємо робити, коли наша доля така?

— Я або страчу розум, або серце моє розірветься од горя, — промовила Галя і якось разом вгамувалась і перестала плакати, аж Високій стало страшно. Щось небезпечно засвітилось в її очах.

— Я ту книжку, я ті його листи вкину в огонь або подеру на шматочки, — промовила вона. — Але чим я втішу своє бідне серце? Нехай же все те зостанеться й

нагадує мені про мою любов, про його зраду. Я була така щаслива тим коханням, хоч раз на своєму віку.

Лекерія Петрівна сиділа й мовчала, їй приємно було слухать про таку щиру, гарячу молоду любов.

— От ви й замовкли. Говоріть же мені про його: який він тепер, чи змінився на виду, чи все однаковий, як однакове повік пишне сонце на небі?

І панія Висока мусила розказувать їй за Радюка все-все: як бачила його, коли він приїхав, як засмутився, побачивши слабу матір, як плакав, як він навіть жалкував за Галею.

Галя слухала, плакала і втішала своє серце тією розмовою.

Прийшов Масюк і Масючка. Висока й їм розказала за Радюка, за Галине нещастя. Масючка почала й собі плакати, а Масюк дуже-дуже засмутився й не промовив і слова.

— То не він винен, то його горда мати винна. Вона до нас тільки раз і приїздила. Не такої треба їй невістки, як наша Галя, — говорила Масючка, втираючи сльози.

Поїхала Висока й залишила смутну сім'ю в сльозах, в смутній хаті, в смутний, дощовий, осінній вечір.

Минула зима. Настала пишна зелена весна. Розвивсь садочок, зійшли квіточки в Галиному квітнику, зійшли й зацвіли червоні гвоздички. Галя поливала їх та все згадувала зрадливого, але милого для її серця. Вона любила ходити у садку до тієї вишні, де так поетично й несподівано стріла його й почула вперше його слово за кохання. Вона все співала ту пісню, що тоді співала:

*Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі;
Не дав мені господь
Ні щастя, ні долі.
Єсть у мене миленький,
Та далеко од мене:
Перечула через люде,
Що цурається мене.*

Радючці стало лучче. Вона одужувала, тільки не швидко. Вже вона могла сидіти, вже могла розмовлять, не втомлюючись. Павло Радюк зостався в Журбанях, доки мати зовсім одужала. В тиші, на селі, ходячи по хатах, гуляючи по садку, по степу, він усе думав про Ольгу. Не раз і не два він згадував і Галю Масюківну, згадував любов свою до неї. Але він часто забував навіть за матір: його думка все літала над Києвом, на знайомих місцях, над тими горами, де він гуляв з Ольгою, на тих алеях, де він ходив і розмовляв з нею.

Вертаючись назад до Києва по страшній грязюці, під осіннім холодним дощем, чого він не передумав, сидячи в закритому возі! Смутне небо порошило дрібним дощем. Степ здавався безкраїм морем під густим, як туман, дощем та хмарами. Він передумав усе своє майбутнє життя з Ольгою в парі, до самої старості, наче бачив своїх діток, що росли, вилися на колінах в Ольги, бачив Ольгу, щасливу й веселу, бачив свою тиху

старість серед щасливої сім'ї. Все те він ніби бачив у своїй думці, доки перед вечором одного дня не побачив на високих горах Києва. Як забилось його серце, як він углядів високу Лаврську дзвіницю з-за чорного бору!

Приїхавши пізенько, Радюк зараз убрався й пішов до Дашковичів. До його вийшов Дашкович і дуже ласкаво привітався з ним.

— А наші пішли оце в клуб. Сьогодні вечір з танцями. Пішла Ольга й Катерина, і Марта Сидорівна, і Степанида Сидорівна. Коли не хочете спать, то йдіть і ви туди ж таки. Як же здоров'я вашої матері?

— Спасибі вам! Мати моя вже зовсім одужала. А була вона дуже слаба. Всі думали, що вже не одужає.

— Слава богу, слава богу! Я дуже радий! А ми за вами все скучали та все вас згадували. І Ольга часто згадувала за вас.

— Згадувала? — не втерпів Радюк, щоб не спитать.

— О, згадувала! Ми всі вас згадували, ще й не раз.

— Може, й справді піду я в клуб. І погуляю, і з знайомими побачусь, — сказав Радюк і попрощався з Дашковичем.

Радюк поїхав додому, в одну мить убрався, причепурився і вже пізно приїхав на вечір. Він усе думав за Ольгу, як то вона його стріне, як його привітає.

Радюк увійшов у залу, де були танці, і потрапив саме на польку. Він став коло дверей, і перед його очима, мов вихор, миготіли пари одна за другою, неначе птиці шугали, обвіваючи його лице вітром. Він зараз углядів Ольгу. Дожидаючи, поки скінчиться танець, Радюк притулився за товстою колоною, що кидала од себе широку тінь. Йому було видно всю здорову подовжасту залу.

Після всього того, що довелось Радюкові пережити, після темної кімнатки, де лежала його недужа мати, де тхнуло аптекою, після довгої дороги під осіннім небом і дощем він просто потрапив на веселий і людний вечір. Голосний оркестр, велика й світла зала, повна повбраних людей, веселі празникові лица, галас, шум — все те так вразило його одразу, так засліпило, заглушило, що він мусив обпертись об колону головою й трохи оддихнуть.

Перед його очима, наче метелики, пролітали пари. Він минав їх очима й шукав Ольги. Коли це й вона пролетіла в парі з Кованьком і так швидко заховалась в гурті, як і з'явилась. Він побачив її чистий і рівний профіль і зрадив, як мала дитина. І знов Ольга пролетіла перед ним в парі з якимсь офіцером, поставним, огрядним, червоновидим, з гордими, аж надутими червоними губами. Радюк глянув на її вид і зауважив, що лице було щасливе й веселе; погляд її очей був недбайливий, веселий, байдужний.

Музики перестали грать, пари перестали танцювати, і всі розійшлись по залі, втираючи гарячі лица хусточками.

Радюк не зводив очей з Ольги й кмітив за нею. Вона почала тихою ходою гулять по залі, а за нею цілою юрбою йшли паничі. Деякі заходили з одного боку, деякі — з другого, хапаючись одіпхнуть один одного, щоб зайняти місце поруч з Ольгою. Ольга була червона і втомлена; вона все обмахувала своє лице. Невважаючи на втому, на те,

що її груди високо піднімались, вона сміялась, розмовляла, неначе кидала словами й очима на всі боки, звідкіль тільки чіплялись до неї хлопці. Радюк хотів впіймати на її лиці хоч крапельку задуми, хоч кришечку того смутку, що так давив його в грудях, і не знайшов його й сліду! Він бачив її не такою задуманою, як вона була недавно в час його останнього візиту. Радюк бачив уявки, що вона за ним і не журилась і, певно, й не думала про його. Ні на хвилину темна дума не набігла на її високе чоло, на веселі очі, «Ой, коли б ти так за мною, як я за тобою!» — навернулись йому на думку слова пісні.

До Ольги очевидячки залицялись паничі. Вона подала покласти рукавички, і три душі кинулись до тієї штучки; вона впустила хусточку, і дві голові разом нахилились і стукнулись одна об другу.

— Як мені душно! — промовила Ольга, і паничі побігли до буфету. Хто ніс морожене, а хто лимонад. Ольга взяла стакан лимонаду од того огрядного офіцера, котрий очевидячки попередив інших. Ольга озирнулась, шукала стільця, і кільки душ кинулись за стільцем. Ольга сіла на тім стільці, що подав їй офіцер, трясучи еполетами й брязкаючи острогами. Він сів поруч з нею.

— Дякую вам за стілець! — промовила Ольга, і Радюк почув те слово, бо група посідала так недалечке од його, що було чуть розмову.

— Чи варто ж дякувать! Якби я міг, я б вам поставив отут трон, посадив би вас на троні, бо ви й сьогодні, і кожного вечора, ви цариця балів і вечорів! — казав огрядний офіцер, поглядаючи на Ольгу скося й крутячи кудлаті вуса.

— Ви вмієте-таки жартувать! Онде цариця балів і сьогоднішнього вечора! — промовила Ольга, показуючи очима на одну дуже гарну й багато убрану купчиху.

— Ото в вас цариця! А в нас цариця повинна бути не така. Придивіться лишень, коли в тієї цариці не сиві коси, тільки почорнені.

Ольга засміялась дуже голосно.

— А коли б ви знали, яка та цариця розумна! — обіззався Кованько. — Вона й досі не вимовить слова «рекомендую», а все каже «рікіміндую» — по-міщанській.

Сам Кованько часом вимовляв те слово по-міщанській, як і та немолода київська бальна цариця, одначе він на те не вважав, ще й сміявся з неї.

— Зате та цариця вся в золоті! — сказала Ольга.

— І справді в золоті! неначе обкувала себе золотом, де тільки можна було обкувать. Зовсім неначе царська карета! — сміявся офіцер.

— А які в неї брови, які рум'янці! — говорила далі Ольга.

— А ви думаєте, що то її брови, її рум'янці! Я навіть знаю той магазин, де вона на сьогодні купила собі брови й рум'янці, — моллов Кованько.

Ольга почала реготаться, а за нею й паничі, котрі чули той жарт.

— От ваші брови так не купить ні за які скарби світу! Ваш рум'янець — то рум'янець вранішньої зорі! — говорив компліменти офіцер.

Радюк чув ту розмову, і в його серці тьохнуло. Він бачив, як паничі збавляють душу молодій дівчині, — верзуть їй те, що не слід було б говорити.

— Ой Ольго Василівно! Ви були б окрасою наших петербурзьких салонів.

Шкода, що ви мусите тут сидіти в провінції! І хто тут вас цінуватиме й може цінувать? — мовов компліменти облесливий офіцер.

— Я рада жити і на провінції... бо... бо що ж маю робити? Хочеш не хочеш, а мусиш.

— З вашим розумом, з вашою просвітою, з вашою красою... Хто тут по вас? З ким тут вам ділитися просвітою й розважатися вольними часами? — так усе хвалив її офіцер.

— Не все ж для вашої столиці. Не можна ж і од нас одбирати все краще, — обізвався один городянський «лев», встоюючи за честь провінції.

— Не забувайте, що й Київ столиця, хоч і дуже давня, — обізвався Кованько, — і Київ має право не все оддавати столиці півночі.

Оркестр подав сигнал до кадрили. Кавалери й дами заворушились, почали паруватися. Офіцер ухопив під руку Ольгу. Радюк одійшов од колони й пішов ходить кругом поза колонами. В однім місці він углядив Катерину Воздвиженську. Вона сиділа з матір'ю. Радюк не бачив її в танцях, бо її ніхто не запрошував до танців. Радюкові стало їй шкода. Він сів коло неї й почав розмовляти з нею.

— Я прочитала ті книжки, що ви принесли кузині. Чудові книжки! Чи нема в вас ще таких? Я дуже люблю натуральну історію, — говорила Катерина.

Для Катерини неначе сонце зійшло, як Радюк сів коло неї. Ще ніколи кохана людина не сиділа коло неї так близько. Вона почувала всю силу краси й приємності й була вже й тим щаслива. Вона почала розумно говорити про те, що прочитала, і бачила, що Радюк її слухав уважливо, дивився прямо їй в очі. Можна було бачити, що та поважна розмова була цікава для неї. Сам Радюк бачив, що Катерина більше од Ольги підходила під його ідеал статковитої й розумної жінки, що вона послухала б його поради, не дала б своїй голові зарости бур'яном, як буває з жінками. Але як він подивився на її негарне лице, на її дуже негарні поморхлі губи, то мусив одвести свої очі од неї.

Катерина говорила ще довго, але Радюк її вже не слухав. Він усе дивився туди, де танцювала Ольга. Вона стояла проти його лицем і наближалась так, що він міг придивитися до лиця. Радюк бачив по її лиці, що танці й музики більше од усього цікавлять її. Вона все сміялась і жартувала з кавалером.

— Яка то дама танцює проти вашої кузини? — спитав Радюк у Катерини.

— То не дама, а панна, то класна інститутська дама, рідна сестра начальниці Турман.

«Не молода ж панна!» — подумав собі Радюк. Тим часом Марта Сидорівна, побачивши, що Радюк присів коло її дочки, і собі примостилась коло його й ніби прилипла до його! Вона добре знала Ольгу, догадувалась, що Ольга не піде за його, і думала залучити його до своєї господи.

— Чи давно вернулись до Києва? Чи жива, чи здорова ваша мати? Ой, яка шкода, що ваша мати так несподівано занедужала! Ми вже бог зна що тут передумали, дожидаючи вас.

— Моя мама, слава богу, одужує, — сказав Радюк.

— А моя Катерина вже давно прочитала ті книжки, що ви принесли для Ольги. Така вже вдалась падковита до книжок, мабуть, у батька вдалась! Все читає та читає.

— От і читає! Хочеться вам мене хвалить, коли нема за що! — обізвалась Катерина.

— А хіба ж і ні? Скільки раз я тобі казала, щоб ти не читала пізно при світлі! А хіба ж ти мене коли послухала? Все читаєш та й читаєш, ще очі собі збавиш.

— І справді таких паннів трудно знайти, як Катерина Степанівна, таких охочих до книжок, — прикинув слово Радюк.

— І помагать мені ні в чому не хоче, та все читає. Раз ми, полагодивши дім, опоряджували покої. А в нас дім багато більший і просторніший, ніж у Дашковичів, бо небіжчик мій батько більше таки нас любив, ніж Дашковичів, і нам одписав більший дім і флігель і більше грошей, ніж Дашковичам... Так моя Катерина все читає та читає, а й помагать мені не хотіла. Все одмагалась, що їй ніколи.

Катерині стало ніяково. Вона почервоніла.

— От швидко будуть іменини моєї дочки. Ми дамо бал, як живі будемо, до святої Катерини.

Кадриль кінчалась. Пари розходились. Радюк встав і хотів йти до Ольги. Марта Сидорівна все торочила йому про своє багатство, про свій дім, гудила свою небогу й свою сестру...

— Приходьте ж до нас на бал! Приходьте просто, без візиту. Не забувайте святої Катерини! — гукала йому вслід Марта Сидорівна.

Радюк прийшов і спинивсь перед Ольгою так несподівано, що вона трохи аж кинулась. Він неначе якимись чарами виник просто з землі.

— Де це ви взялись, Павле Антоновичу? — аж плеснула в долоні Ольга.

— Як бачите, приїхав, — сказав Радюк, подаючи їй руку. Всі паничі скося поглянули на Радюка. Він був кращий од усіх, як місяць між зорями. Огрядний офіцер настобурчив чуба, та все крутив свої кудлаті вуса, та все надимав і копилів свої червоні і пухкі губи. Кованько насупився й мовчки поглядав на Радюка. Інші кавалери тільки очима лупали. А Ольга все говорила та говорила, бо в її серці ще не прохолола любов. Вона забула за інших паничів, встала й пішла з Радюком по залі. Огрядний офіцер все щипав вуса та все озирався скося на той куток, куди пішла Ольга з Радюком.

Радюк почав розказувати за свою матір, розказував, яка вона була слаба, як бажала бачить його, бо думала, що вмере. Ольга слухала вважливо, але на її лиці не виявлялось ані крапельки спочування. З її лиця ні на хвилину не сходила та бальна, празникова веселість, яку він прикмітив на її лиці зараз при вході в залу. Він запримітив, що вона слухала більше з делікатності. Було знать по виду, що її серце не взурилось.

Радюк почав і собі розважатись. Ольжина краса, як вода забування в Леті, все знесла, що тільки він мав смутного на серці. Він забув і свою недужу матір, і весь смуток довгої осінньої дороги. Музики, світло, блиск Ольжиних очей, мелодія її голосу — все те причаровувало його, присилувало його забути всі тривоги, весь перебутий неспокій.

— Коли доля була до вас така ласкава, то забудьте весь смуток, і погуляймо в цей веселий час! — сказала Ольга.

Оркестр ударив веселу польку, і музика полилась по залі й ніби вдарила електричними течіями по молодих нервах, по молодих душах. З усіх кінців зали посипались на паркет пари.

— Прошу вас на польку! — сказала Ольга Радюкові сама, і навіть сама простягла до його руку й пішла з ним у танець.

Радюк забув усе на світі: і батька, й матір, і самого себе, не чув навіть музик. Він тільки бачив перед собою Ольгу, тільки почував її в своїх руках, і все ніби летів, неначе в Дантовому танці блаженних душ на небі. Він був щасливий, що держав її в своїх руках, що її дихання обвівало його лице, що її очі так близько заглядали в його очі. Йому заманулось, щоб не було й кінця тому танцеві.

На радощах Радюк згадав про Катерину, згадав, як вона сама сиділа десь у куточку, побіг швиденько до неї і попросив у танець. Катерина вся проясніла; її лице неначе освітілось якимсь світлом. Негарний вид покращав од надії, в очах десь узявся блиск, її душа глянула через убогі на красу очі і влила в їх ніби іскорку вогню.

Ольга танцювала більш од усіх. Її просили дуже часто, неначе передавали з рук у руки. Радюк просив її не танцювать так багато.

— Коли ж треба! Коли ж конче треба! — казала йому Ольга. — Один тому буває час! Треба нагуляться, треба натанцюватись. Чи я ж мало насиділась у тому інституті? Принаймні буде чим споминать свою молодість.

І Ольга знов йшла у танець з самим-таки ж Радюком, котрий за хвилину перед тим так напутював Ольгу!

Оркестр замовк одразу, неначе на йому разом порвались усі струни. Ольга впала на стілець і махала на себе хустиною. Петербурзький офіцер почав з нею розмовлять, але вона так важко дихала, що не могла йому й слова одказать. Він мусив оступитись од неї.

Ольга одпочила, кивнула рукою до Радюка й пішла з ним ходять поза колонами, кругом зали.

В тіні колон Ольга дивилась на чудове Радюкове лице. Її очі стали блискать ніби промінням, і Радюк милувався тим промінням. Йому так забажалось сказать той комплімент, котрий він недавно чув, що якби він мав спроможність, то поставив би серед зали трон і посадив би на тому троні Ольгу не тільки як найкращу царицю всіх балів! Та він того не сказав. Його розмова перейшла на поезію; він сипав поетичні слова й думки і, згадуючи, як Ольга співала українську пісню, він тихесенько заспівав: «Ой полину, полину — добувати талану».

Ще тихіше, ніби нишком, Ольга протягла далі голосом і словами ту саму пісню.

— Чи правда, Павле Антоновичу, як весело жить на світі щасливим людям! — сказала Ольга.

— Навіть весело жити й безщасним! Живоття само по собі, вже тим, що воно живоття, має в собі велику принаду, велике щастя. Чи пам'ятаєте ви пишні Шевченкові слова?

*О боже мій милий!
Тяжко жити на світі, а хочеться жити;
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухати, як море заграє.
Як пташка щебече, байрак гомонить.
Або чорнобрива в гаю .заспіває...
О боже мій милий! як весело жити!*

Ольга зрозуміла душею поезію тих слів і задумалась. Вона втямила, що живоття само в собі, тим що воно живоття під синім небом, має в собі багато щастя для людини, та ще й молоді.

— Коли б ви побували на селі, ви б побачили й почули, як молоді дівчата в гарячі жнива працюють цілісінський день; а як прийдуть додому ввечері, то зараз ідуть на вулицю й співають там до півночі, наче пташки, неначе соловейки в садку, даючи звістку молодим хлопцям про свою любов. І часом соловейки замовкнуть в садках, а дівчата — все співають та співають.

Радюк тими словами зачепив в своєму серці найтоншу, найслухнянішу струну: струну поезії народної, і його розбуркана душа неначе заграла й задзвеніла, його любі ідеї злились з променястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась в один потік з любов'ю до рідного краю. Все те високо підняло й направило його душу. Радюк почав думати голосно, вважаючи, що Ольга згодиться з його думами. Він почав згадувати свої Журбані, свої рідні степи, пісні свого народу, почав малювати картини сільського , життя. Він подивився на Ольгу. Ольга вже його не слухала. Вона була городянка й інститутка і його мрій та сільських картин не розуміла.

Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкові. Та розмова, те поетичне натхнення народною поезією здалось їй таким чужим, таким незрозумілим! Їй здалося, що з веселої теплої зали її хтось вивів на мороз в одному тонісінькому бальному убранні... Її брала нудьга од тієї поезії.

— Чи не втомились ви? Сядьмо отут та спочиньмо, — сказав Радюк, думаючи, що Ольга позіхнула од втоми.

— Сядьмо! — сказала Ольга. — Чиї то такі поетичні вірші ви прочитали? — спитала вона так собі, аби щось сказати.

— То вірші нашого Кобзаря, Шевченка, коли читали або чули.

— Здається, щось чула... Здається, часом тато згадує оте ймення. Але, сказати по правді, сама не читала...

— Чи вже ж не читали? — спитав Радюк.

— Не читала, бо в нас в інституті я про такого поета й слова не чула. В нас розказували про всяких поетів, і руських, і німецьких, а про Шевченка я й слова не чула.

Радюк вже примітив, що Ольгу бере нудьга. Вона ждала од його веселої розмови, ждала компліментів. Поважна розмова навівала на неї дрімоту й нудьгу. Ольга замовкла й устала.

— Ольго Василівно! — аж ухопив він її за руку, думаючи вдержати її, — скажіть

же мені про моє щастя? Чи пам'ятаєте той вечір, той незабутній для мене вечір, як я сказав вам про свою любов? Чи порадилися ви з своїм серцем? Скажіть, будьте ласкаві, чого мені ждати і чого мені сподіваться?

Ольга, здається, не ждала так швидко почути те наважливе слово. Вона хотіла протягти час, і протягти як можна далі, а молодого хлопця брала нетерплячка. Йому хотілося скінчити діло якнайшвидше.

— Ви ж добре знаєте мого батька філософа! Яку ж пораду він мені дасть, коли він більше нічого не знає, тільки свій кабінет і своїх філософів? Мені не було навіть з ким порадитися.

— А ваша мати?

Ольга тільки рукою махнула.

— Мені застається тільки самій з собою радиться! Я думала, сказати правду, і все думаю за вас, і люблю вас, як і любила. Але все-таки ні на чому не спинилась і не постановила, що стосується до вінчання.

Радюк втямив, що Ольга стягувалась. Він похилив голову й зажурився.

Ольга повернула просто до середини зали. Радюк пішов мовчки слідком за нею, нічого не допитавшись. Ольга мовчки перейшла всю залу, і Радюк перейшов поруч з нею. Оркестр загравав вальс; пари линули з усіх усюдів і знесли їх, неначе водою на берег. Поставний офіцер запросив Ольгу в танець. А Радюк стояв збоку й дивився як клетотіло в залі, як усі вертілись, крутились і все одпихали його далі набік.

Ольга прибігла до його, сама простягла до його руки весело заговорила, наче защебетала. Він ухопив її й пішов у танець, знов щасливий тим, що Ольга його любить і передніше любила.

Після вальса Радюк став побіч колони, згорнув руки й засмутився. А Ольгу знов обстали паничі. Він чув як той самий вусатий офіцер моллов компліменти, як Ольга сміялась... Він бачив, що Ользі подобаються компліменти і та юрба хлопців, їх тупцяння й їх підлесливість.

Де Пурверсе підступила до Ольги й спитала, з ким то вона гуляла за колонами. Ольга назвала Радюка.

— То це він? То це той? — спитала де Пурверсе з значною міною.

— Може, й той, — одказала їй Ольга.

— Познайомте ж мене з ним, коли це той! От який «дуся»! Який він гарний! Які ви щасливі! — аж пищала стара панна.

Ольга привела її до Радюка й порекомендувала їх одне одному.

— Коли він у вас буде? Я б дуже бажала, щоб моя сестра Турман побачила твого нареченого! — сказала стара панна.

— В п'ятницю він буде в нас. Я була б дуже щаслива, якби дорога начальниця побачила його, оцінювала й дала мені пораду, — сказала Ольга.

— Добре! Доконче приїдемо в п'ятницю.

І Ольга запросила до себе Радюка на п'ятницю.

— Приходьте ж до нас в п'ятницю! Та приходьте раніше й принесіть ту книжку, про котру ви мені недавно згадували, — просила Ольга Радюка.

Не діждавшись кінця вечора, Радюк попрощався з Ольгою й пішов додому. Цілу дорогу він все думав про Ольгу. Він побачив, що в той час, як він дививсь на Ольгу на її гарне лице, в той час він нічого не думав і не гадав. Був ладен оддати своє життя за її одно слово. Але як він зостававсь на самоті, тоді інші думки приходили йому в голову: він починав цінувати Ольгу як жінку, як свого майбутнього товариша на цілий вік. І він мусив признатись, що Ольга дуже легковажна і буде непосидящою жінкою, бо дуже любить бали й танці. Він досвідчивсь, що вона боялась серйозної книжки й поважної розмови, як злого духа, а національності й народності зовсім не розуміла. Інститут висушив в неї, неначе тропічна жара, все українське, національне й зробив її людиною без національності й безпринципною взагалі.

«Щось та єсть! Недурне вона все опинається з одповіддю! Мабуть, вона сама бачить, що я не підходжу під її погляди, під її впадобу. Недурно вона тікає од мене, як тільки я почну говорити щось путніше од компліментів», — так думав Радюк, йдучи додому, і дуже-дуже задумавсь.

Другого дня після балу Ольга все передумувала, що бачила на балу, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами. Сидячи з Катериною вдвох, вона судила усіх дам, які тільки були на балу, судила їх ходу, розмову, попримічала, як кожна була убрана, і показала в тім таку прездорову пам'ять, котрою можна було б збагнуть всі дочиста дріб'язки всіх наук, які тільки є на світі, якби тільки та її цікавість була повернута на щось путніше. Побалакавши про всі стьожки й букети, про всі шпильки й брошки, які тільки вона бачила на інших дамах, Ольга почала розмовляти про паничів. Високий петербурзький офіцер по своїй постаті, своїм вмінням говорить компліменти, найбільше підходив під Ольжин ідеал... В його було щось аристократичне в гордому лиці. Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все виникали в його розмові, так і повіяли на неї холодом.

Вона аж плечима здвигнула, як згадала його вчені книжки, його вчену розмову.

— Тату! Що то таке націонал? — спитала вона в батька за чаєм.

— А нащо тобі здався той націонал чи народовець? Чи не танцювала ти вчора такого танцю в клубі?

Ольга засмілась, а за нею засміялись і другі.

— Скажіть-бо! Чи вже ж то ви не знаєте, що то таке?

— Націонали й народовці — то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки, й діти говорили тією мовою, хотять злитись з народом... просвічувать темний народ і піднімають його морально й матеріально.

— Щоб і жінка, й діти говорили тією мовою, що говорить наша куховарка? — спитала Ольга.

— Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка, весь наш народ, — сказав батько.

Ольга аж злякалась, подумавши, що Радюк присилує колись її і дітей говорити тією мовою, котрою в інституті ніхто не говорить.

— Ті народовці хотять зовсім злитись з народом... Колись, молодшим, і я мав такі ідеї в голові, але тепер, за старістю літ, якось всі ті примхи повискакували з голови.